

Tahkiki ve Taklidi İman Perspektifinde Mü'min Kişilik

The Believer Personality in the Perspective of Confirmation and Imitation of Faith

Süleyman YAVUZER

MEB/İ.H.L. Öğretmen
Ministry of National Education/ Teacher
Van/Turkey

suleyman.yavuzer@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0066-0976

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Nisan/ April 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 31 Mayıs / May 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Süleyman Yavuzer, "Tahkiki ve Taklidi İman Perspektifinde Mü'min Kişilik". *Van İlahiyat Dergisi*, 10/16 (Haziran 2021), 48-70.

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by turnitin. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.org.tr/vanid> | mailto: vanyuifd@yyu.edu.tr

Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology,
Van, 65080, Turkey.

Tahkiki ve Taklidi İman Perspektifinde Mü'min Kişilik

Özet

E-m-n kökünden türeyen ve inanmak, güvenmek, bağlanmak, boyun eğmek, itaate bulunmak, takip etmek vb. anlamlara gelen iman kelimesi, Arap dili grameri ve semantiği içerisinde farklı bağlaçlarla kullanılan ve birlikte kullanıldığı bağlaca göre değişik anlamlar kazanan, ayrıca çıkış noktalarına ve yaklaşım biçimlerine bağlı olarak farklılık ve çeşitlilik arz eden, anlam daralmaları ve genişlemeleri yanında özel alan kullanımları da bulunan bir kavramdır. Tahkiki iman, vahiyle bildirilen ve Allah Resulü'nün tebliğ ettiği bütün emir/nehiler hususunda kalbî itmi'nan sağlayan, güven telkin eden, kesin itimat veren, huzura, sükûna kavuşturacak derecede emin kılan, akıl ve nakil bağlamında kabul edilmesini temin eden bir anlam içerir. Taklidi iman ise delil arama, sorgulama ve araştırma ihtiyacı hissetmeden bir başkasının telkini ve sözüyle amel etmeyi, inanıp güvenmeyi, itimat edip peşinden gitmeyi ifade eder.

Bu iki kavram, kişilerin iç dünyalarıyla ilgili olarak inanılan şeye bağlılığın çeşidini, şiddet ve derecesini de ortaya koymaktadır. Bu meyanda kişilerin sığ bağlarla ve üstünkörü iman etmesini ifade eden taklidi iman, bireyleri etkilemede ve hayata anlam katmada daha az bir tesire sahip iken, buna mukabil sorgulanmış, merak edilip araştırılmış, delil ve bilgi bağlamına oturtularak içselleştirilmiş inanç olan tahkiki iman, kişilerin hal ve hareketlerine yön vermede daha etkili olmakta, hayat içindeki anlam arayışlarını daha net karşılamakta, kişiyi daha emin, mutmain ve huzurlu bir birey seviyesine çıkarabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, İman, Tahkik, Taklid, Eş'arî, Mâturîdî

The Believer Personality in the Perspective of Confirmation and Imitation of Faith

Abstract

The concept of belief is a concept that comes from the origin e-m-n and means to believe, to trust, to be attached, to obey, to follow is a concept that means. At the same time, it is a concept that has different forms of use with different conjunctions in the grammar and semantics of the Arabic language, and meaning differentiations occur according to the conjunction with which it is used. In addition to this, it is a concept that gains diversity depending on different starting points and approaches and has meaning contractions expansions and special space uses.

Real belief includes the acceptance of all the orders and revelations of Allah in trust, reliance mentally by heart in order to be sure peacefully and keep it safe. Reciprocally fake belief

states doing deeds with somebody else's word without any evidence and follow the person blindly. These two concepts indicate these verity and level of faith of what is believed, depending upon the peoples' inwardness. In this regard fake faith which expresses peoples' having lightly faith has less effect on restraining the mind giving meaning to life, but real belief which can be said as internalized belief, addresses peoples' manners and thoughts, feeds on the searching for a meaningful life and can escalate them to peaceful people's levels.

Keywords: *Kalam, Faith, Tahqīq, Taklīd, Ash'arī, Māturīdī*

Giriş

Kelam ilmi, ihtisas alanı gereği vahye konu kavramların akide/inanç boyutu üzerinde daha yoğun durmaktadır. Örneğin fıkıh işlenen fiile (şer ya da hayr) karşılık gelen ceza (günah veya sevap) üzerinde bir hüküm inşa ederken kelam, bu fiilin inançsal iz düşümü, faillerinin iman durumlarına etkisi ve uhrevi sonuçları üzerinde durur. Yine Allah Resülü'nün hayattayken ortaya koyduğu bir davranışın veya söylediği bir sözün nakil yöntemi, senedi ve içeriği ile alakalı mevzularda sıhhat derecesini ve kritiğini hadis ilmi yaparken kelam, bu hadisin sahih olması durumunda içerdiği akîdevi bilginin İslam inanç sistemi içindeki konumu üzerinde fikir beyan eder.

Biz bu yazımızda, kelama konu olan imanın taklit ve tahkik çeşitlerini, aralarındaki farkları ortaya koymaya gayret ederek bu iki kavramın insanların kişilik ve davranışları üzerindeki etkilerine dikkat çekmeye çalışacağız. Bunu yaparken iman kavramının tarihsel gelişim ve değişim sürecini, anlam genişlemesi ve daralmalarını, özel kullanım alan ve biçimlerini, diğer disiplinlerle kavramsal ilişki ve bağlantılarını göz önünde bulundurmaya gayret edeceğiz. Bilindiği gibi tahkiki ve taklidi iman kavramları aynı zamanda birçok kelâmî ekol tarafından ele alınarak tartışılmış, pratik hayata etki ve yansımaları reel hayattan örneklerle ortaya konmuştur.

1. İmanın Lügat Anlamı

Sözlük anlamıyla “inanmak, güvenmek, güven içinde olmak, eminlik, bağlılık, itaat, inanılır ve güvenilir olmak” gibi anlamlara gelen iman, *e-m-n* kökünden türeyen bir kelimedir. Güvenmek, güven duygusu içinde olmak, birine ait bir sözü doğrulamak, doğru sözü

onaylamak şeklinde tanımlanan¹ iman kelimesi, “doğru söylemek” anlamıyla *sıdk* terimiyle yakın anlamda kullanılırken, diğer taraftan kalbin iman vesilesiyle huzura kavuşmasını dile getirmek için “şüpheden uzak” manasında da kullanılmıştır. Bu haliyle iman, “huzur bulmak, güven duymak” anlamlarına gelir. İman kelimesi, “ba” harfi cerriyle kullanıldığında, geçişli bir kelimeye dönüşmektedir ve bu durumda “ikrâr ve itiraf” anlamlarını kazanır.² Kelime, “lam” harfi cerriyle geçişli hale getirildiğinde ise “iz’an ve kabul” anlamlarını kazanır.³ Bu sadece Arap dili uzmanları tarafından yapılan bir tanımlama değildir. İman sözcüğü aynı zamanda İslam inanç sisteminin kuramsal temellerini atan ve konuları Kur’an ve Sünnet ışığında ele alan kelimeler tarafından da farklı anlam kullanımları açısından kritize edilmiştir.

Bu kelimelerin âlimlerinden biri olarak İmam Eş‘arî (ö. 324/935-36), Murciî âlim Bişr b. Gıyas el-Merîsî’nin (ö. 218/833) tanımını nakletmektedir ki bu tanıma göre, iman “tasdik” anlamındadır.⁴ Bu tanım, aynı zamanda İmam Eş‘arî ve İmam Maturîdî’nin (ö. 333/944) iman kavramı için yaptıkları tanım olarak da karşımıza çıkmaktadır. Zira onlar da iman kelimesini “tasdik” olarak ele almaktadırlar. Bu iki kelime ekolünün sonraki büyük âlimleri⁵ tarafından da “tasdik” olarak tanımlanan iman kavramı, genel manada İslamiyet’ten önce kullanılan anlamıyla kabul edilmiştir. Nitekim kelimelerin âlimleri, İslamiyet’ten önceki anlamının da tasdik olduğunu beyan etmişlerdir.⁶

İslam kelimeleri arasında iman kavramının tasdik anlamında ele alınması durumu neredeyse icma seviyesindedir. Burada mezhep ekolleri arasında çıkan ana ihtilaf konusu, daha çok amelî planda imanın karşılığı ve işlevselliği noktasındadır. Nitekim İbni Teymiyye’ye (ö. 728/1328) kadar *tasdik* anlamıyla tanımlanan iman kavramı onun tarafından eksik bir tanımlama olarak kabul edilmiştir. O, iman kavramının kendi içyapısında yer alan Allah sevgisi, Allah korkusu, huşu‘, saygı, Allah’a güven gibi kalbe ait fiillerin ve duyguların

¹ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihahu'l-Luğa* (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1979), 5/2071; Ebu't-Tâhir Muhammed b. Yakub el-Firuzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît ve'l-Kâbesu'l-Vesit fi'l-Lüğa*, (Mısır, 1441), 1518; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut, 1970), 1/107.

² (وَمِنَ النَّاسِ مَن يُقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَيَأْتِيهِمُ الْآخِرُ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ) “İnsanlardan bazıları da vardır ki inanmadıkları halde “Allah’a ve âhiret gününe inandık” derler.” Bakara, 2/8. Diğer bazı ayetler için bkz. Bakara, 2/8, 36, 62, 126, 177, 285; Al-i İmrân, 3/52, 84; Maide, 5/59, 69; Enfal, 8/41, 84; Tevbe, 9/18-19; Yunus, 10/90; Nur, 24/42; Şuara, 26/47.

³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/21.

(قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ) “Ey babamız! Biz yarış için uzaklaşmış, Yûsuf’u da eşyamızın yanında bırakmıştık; onu kurt yemiş! Ama doğru söylemiş olsak da sen bize inanmazsın” dediler”. (Yusuf, 12/17). Diğer bir ayet için bkz. Bakara, 2/285.

⁴ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş‘arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, nşr. Helmut Ritter, (Wiesbaden, 1980), 279.

⁵ Ebubekir Muhammed b. Tayyib el-Bâkullânî, *et-Temhîd* (Beyrut 1957), 389-390; Ebu'l-Meâli Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *Kitabu'l-İrşâd* (Kahire 1950), 397; Ebu'l-Mu‘în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsîratu'l-Edille fi Usûli'd-Din*, nşr. Claude Seleme (Dımeşk, 1990), 1/25-26.

⁶ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş‘arî, *Kitabu'l-Lüma‘* (Kahire 1965), 75; Ebû Mansur Muhammed b. Mahmûd el-Maturidî, *Te'v'ilâtu Ehli's-Sünne*, nşr. İbrahim Avadayn, (Kahire, 1971), 39.

anlamlandırılması ve ifade edilmesinde tasdik tanımlamasının yetersiz kaldığını söylemektedir. Ona göre iman kavramına, geniş bir perspektifle ele alındığında içinde kalbe ait duyguları da içeren bir tanımlama getirilmelidir.⁷

Bâkılânî (ö. 403/1013) ise iman kavramını Yusuf kıssasında ele alınan ayetlerle açıklamayı tercih etmektedir. Buna göre, Yusuf'un kardeşleri babalarına meseleyi aktarırken tasdik kelimesi yerine "iman" kelimesini kullanmışlardır. Bu durum ayette şu şekilde geçmektedir: "وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ" *Ama biz doğruyu söylesek de sen bize inanmazsın.*⁸ Ayet bu anlamı Arap dil kurallarına göre ele almaktadır ki bu ayetteki kullanım, birinin getirdiği bir sözü güven duygusu içinde, tam bir itmi'nan ile kabul etmek, güvenmek ve tasdik etmek anlamındadır.⁹ Buradaki anlamın, iman kelimesinin en kök anlamı olduğu kelimelerin çoğunluğu tarafından dile getirilmiştir.

2. İmanın Terim Anlamı

İstilâhî anlamıyla iman genellikle "Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak" diye tanımlanır.¹⁰ Zarûrât-ı dîniyye açısından ise İslâm'ın getirmiş olduğu esas ve hükümlerin doğru ve gerçek olduğuna samimi bir kalple ve tereddütsüz bir şekilde iman etmektir.¹¹ Seyyid Şerîf Cürcanî (ö. 816/1413) ve bir noktada da Sa'düddîn Teftazanî (ö. 792/1390) iman kavramını terim olarak Ebu Hanife'ye (ö. 150/767) ait tarife yakın bir şekilde ele almaktadır. Buna göre iman, Allah Resulü'nün Allah'tan vahiy yoluyla getirdiği her emri kalp ile tasdik ve dil ile ikrâr etmektir.¹²

Fîruzabadî (ö. 817/1415) ise iman kavramını "insanın bir şeye iç dünyasında, kuşkuyla yer bırakmayacak kesinlikte inanması; güvenmesi, doğrulaması, boyun eğip ve hükmünü kabul etmesi" şeklinde tarif eder. Bu tarif diğer iki tarifi de içine alacak şekilde "hem sağlamlaştırmak hem de samimi manada kesin karar vermek" anlamlarını içermektedir.¹³ Bu

⁷ İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, çev. Salih Uçan (İstanbul: Pınar Yayınları, 1985), 111.

⁸ Yusuf, 12/17.

⁹ Bâkılânî, *et-Temhîd*, 389-390; Cüveynî, *Akidetu'n-Nizâmiyye*, 257-258; Ebu'l-Hasen Seyfuddîn Ali b. Muhammed el-Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr fî usûli'd-dîn*, nşr. Ahmed Muhammed Mehdî (Kahire: 2002), 5/10.

¹⁰ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212-214.

¹¹ Ebu Hanife, Numan b. Sabit, *el-Fıkhu'l-ekber*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1981), s. 62; Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, çev. Ethem Ruhi Fıglalı (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 247.

¹² Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Seyyid Şerîf el-Cürcanî, *Kitâbü't-ta'rîfat*, thk. Abdülmuîn Hunefi (Kahire: Dâru'r-Reşâd, 1991), 33; Sa'düddîn Mes'ud b. Fahreddin et-Taftazanî, *Şerhu'l-akâid*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), 277.

¹³ Fîruzabadî, *el-Kamusu'l-Muhît*, 1518.

da imanlı kişinin, “gerçek manada inanan ve kalbindeki imanı fiillerine tam olarak ve en doğru bir tarzda yansıtır” anlamına gelmektedir.

Cürcânî, imanın işlevsellik boyutuna da dikkat çekerek imanın aynı zamanda hem kişiye hem ailesine hem de çevresine güven veren bir yapıda olması gerektiğine vurgu yapar. Bu anlamda pratik hayata akseden iman, eman ve güven içindeki iman olarak zikredilmiştir. Bundan dolayı eğer bir kişi gerçekte iman etmediği halde şehâdet getirirse ve ibadet etse bile kafir, hakikatte iman etmediği halde iman etmiş gibi gözüküp ameliyle de bunu desteklerse münafık, iman ettiği halde günah işlemeye devam ederse fasık olarak tanımlanmıştır.¹⁴

Cürcânî, iman mefhumunu belli bir sınıflamaya tabi tutarak ele alır. Ona göre doğuştan ve tabii olarak gelen iman; makbul, masum, mevkuf (şartlı) ve merdut iman şeklinde sınıflandırılabilir. Yaratılış yani hilkatle beraber var olan iman meleklerin sahip olduğu imandır. O, mü'minlerin imanını makbul, peygamberlerin imanını ise masum iman olarak niteler. Yine Cürcânî, ehl-i bid'atın imanını mevkuf, münafıkların imanını merdut iman olarak ele almıştır.¹⁵ Zemahşerî de bu minvalde bir yaklaşım sergileyerek imanı, daha çok kalbin mutmain olarak vahyi tasdik etmesi şeklinde ele alır.¹⁶

Ehl-i Sünnet kelamcıları imanı bu şekilde ele alırken diğer bazı mezhepler de farklı bakış açılarıyla değerlendirmişlerdir. Örneğin; Cehmiyye'ye göre iman, marifettir. Dolayısıyla imanda kavî, amel ve itikad aranmaz. Mürcie mezhebinde ise iman kavramıyla alakalı üzerinde ittifak edilmiş bir tanım bulunmamaktadır. Bazı görüşlere göre iman “sadece marifet” olarak tanımlanırken diğer bazı Mürciî âlimlere göre ise iman “marifetle beraber dil ile ikrarı” da içerir. Haricilere göre ise iman, kalple bilme (marifet), lisan ile ikrar ve günahlardan kaçınmaktır. Diğer bir ifadeyle marifet, ikrar ve amel olmak üzere bir üçleme içinde değerlendirilir.¹⁷

İman'ın tanımlanması konusundaki bu görüş ayrılıkları devam ederken yaşanan en büyük tartışma imanın tanımlanmasından öte imanın insan hayatındaki işlevselliği ile alakalı olmuştur. Başka bir ifadeyle iman-amel ilişkisi, kişilerin sahip oldukları iman düşüncesinin insanların kalbine ve akıllarına oturmuşluk seviyesi ve bunun kişilerin imanî durumlarına

¹⁴ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 40.

¹⁵ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 40.

¹⁶ Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn*, nşr. U. Murat Kılavuz - A. İskender Sarıca (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 79.

¹⁷ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 1/211; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. M.Seyyid Kilanî (Kahire, 1961) 1/99; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/213-223; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, (Kâhire: Dâru'l-Kelimât, 1955), 296; Cüveynî, *eş-Şâmil fî-usûli'd-din*, (İskenderiye, 1969), 20.

etkisi mezhepler arasında tartışma konusu olmuştur. Bu tartışma konularından biri gerçek manada imanı anlamış ve marifetle beraber özümsemiş kimseler ile başkalarından gördüklerini taklit eden ve içselleştiremeyen kişilerin imanları arasındaki fark olmuştur. Aşağıda bahsedilen bu konu, değişik ekoller tarafından farklı biçimde ele alınarak değerlendirilmiştir.

3. Taklidi İman

İman mevzusunun tahkik ve taklit ekseninde ihtilafa sebep olması, taklidi imanın ya da mukallidin imanının geçerli olup olmadığı ile ilgili tartışmalardan kaynaklanmaktadır. İmanı marifet olarak açıklayan ve tanımlayan kelâmcıların burada temas ettikleri ana mevzu, kişilerin iman ederken sahip oldukları bilişsel boyutlardır. Nitekim kör bir taklitle yerine getirilen itikat ve amele ait emirlerin insanların maneviyatına etkisi hep tartışma konusu olmuştur.

Taklit kelimesi, Arap dilinde *k-l-d* kökünden türemiştir ki kök itibarıyla dağıtmak, boyna asmak, boyna dolamak anlamlarına gelmektedir.¹⁸ Kelimeyi bir şeyi kuşatan ve saran anlamlarında ele alan kelâm âlimlerine göre “Mekâlidu’s-Semâvât”¹⁹ ayetinde bu anlamıyla yani kuşatan ve saran anlamında kullanılmıştır. Bununla beraber bazı alimlere göre bu ayette geçen *mekâlid* kelimesi hazineler ve anahtarlar anlamına gelmektedir.²⁰

Taklit, mantıksal açıdan kişinin, bir şeye herhangi bir delile dayanmadan, araştırma yapmaksızın taklit ve telkin yoluyla inanması ve olduğu gibi kabul edip gereğini yerine getirmesidir. Bu durumda taklit, kelâm ilmi açısından tahkikin, şer’î anlamda da içtihadın zıddı olan fiil ve inançtır.²¹ Kelâmcıların iman tanımlamasında yer alan tasdik kelimesi bir noktada taklidin karşıtı bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim tasdik kelimesindeki nüans, mü’min kişinin inandığı şeye eksiksiz inanarak ve doğruluğuna güvenerek, idrak ederek inanmasını içerir.²²

¹⁸ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, thk. A. M. Şakir, (Kahire: Matbaatu’s-Saade, 1928), 6/60.

¹⁹ Zümer, 39/63.

²⁰ Ebu’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed er-Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredat* (Beyrut: Daru’ş-Şamiye 1992), 231.

²¹ Tefik Yücedoğru, “Mukallidin İmanı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2005), 23.

²² İsfahânî, *el-Müfredat*, 595. “Kelâmcılar bilgiyi bir amaca ulaştıran araç olarak gördüklerinden ona büyük bir önem vermektedirler. Onlar ilmi/bilgiyi akideyi anlamak, idrak etmek ve onu her türlü şüpheyi gidererek güçlendirmek amacıyla kullanmaktadırlar. ‘Allah’tan hakkıyla korkanların âlimler’ olduğu ayetine vurgu yapan kelâmcılar, ilmin, inananı tahkiki imana yönelttiği görüşündedirler.” Ahmet Bardak, *Ebü İshâk el-İsferâyînî Hayatı ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 64.

İmam Gazzalî (ö. 505/1111) taklidi imanı, iman mefhumuna getirilen genel tanımlama üzerinden değerlendirmektedir. Bu yaklaşıma göre imanın tanımlaması şu şekildedir: “Hz. Muhammed’i (s.a.s.) Allah’tan getirdiği ve zaruri olarak bilinen hükümlerde tasdik etmek, onun varlığını haber verdiği şeylerin mevcudiyetini ve gerçekliğini kabul edip tam bir boyun eğişle teslim olmaktır.” İmam Gazzalî, bu tanımlamada yer alan tasdik kavramının, içinde şüphe ve rayb barındırmayan, kesin ve tereddütsüz iman olduğunu öne sürer. Ona göre tasdikte şüphe, tasdiki değil taklidi öne çıkarır. İmam Gazzalî’deki tasdikin adı *tasdik-i bürhanidir*.²³ Bu, taklidden uzak ve delillere dayanan tasdik demektir.

İman-bilgi veya iman-epistemolojik yapı bağlamında ele alınan imanın taklit ve tahkik boyutu, kelamın ilk dönemlerinden itibaren tartışılmıştır. Bu anlamda ilk dönem risalelerinde imanın marifet ve akıl ile açıklanmasına dair kısımlara rastlamak mümkündür. Bununla beraber iman, marifet/ilim, kalb ve taklit kavramları arasında bir bağ kurularak da ele alınmıştır. Buradan hareketle iman kavramının bilgi/epistem ile ilgili bir bağının olması durumu, ilk dönemlerin temel konuları arasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu, taklidi iman ile tahkiki imanın kişilerin itikadındaki etkisi ile ilgili ihtilafları da ihtiva eder.²⁴ Meseleye bu perspektiften yaklaşan kelimciler, inançla ilgili esasların aklî altyapılarının bulunduğu sonucuna varmışlardır. Nitekim bu esaslara iman etmekle sorumlu tutulan kişilerin iman ederken belli şartlar dâhilinde bu aklî altyapılarını kullanmaları gerekli görülmüştür. Çünkü bu bir yandan imanın, taklidi seviyeden tahkik seviyesine geçmesine neden olurken, diğer yandan imanda tasdik kavramının anlamına uygun yaşanmasına zemin hazırlamaktadır.²⁵

4. Tahkiki İman

Kelime olarak tahkik “sabit, gerçek ve dosdoğru olmak, bir şeyi tam anlamıyla gerçekleştirmek, bir şeye hakkını vermek ve bir şeyi tam olarak yerine getirmek”²⁶ gibi anlamlara gelir. Kelime kök olarak “hakk”tan türemiştir ki terim anlamıyla, “tefekkür, nazar, istidlal ve akli kullanmak yoluyla bir konunun delilleri üzerinde derin tefekkür etme, bu tefekkür sonucunda varılan gerçek bir inançla vahyin getirdiği emirlere iman edip tasdik etme”²⁷ anlamındadır. Kur’an, ilahi bir vahiy kitabı olarak kimin, ne zaman ve nasıl iman

²³ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzalî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, nşr. İbrahim Agah Çubukçu-Hüseyin Atay (Ankara, 1962), 19.

²⁴ Taftazanî, *Şerhu'l-Akâid*, 1/193; Cuveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, 34; Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1993), 135.

²⁵ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, (Ankara: Selçuk Yayınları, 1992), 235.

²⁶ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 10: 49.

²⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, 206.

etmesi gerektiğini bildirmektedir ki bu durum, iman edecek olan kişinin sadece akılla değil, aynı zamanda içinden bir duyguyla da iman etmesi gerektiğine dikkat çeker. Bu şekilde iman eden bir kişinin, önüne çıkan şüpheye düşürücü durumlar karşısında imanda sarsıntıya uğrama ihtimali azalır.

Tahkiki iman, taklidi imanın zıddına delil ve ispata dayalı bir tatmin olmayı öncelerken, taklidi iman herhangi bir delil aramaksızın gördüklerini körü körüne benimseme, gereğini yerine getirme ve duyduklarına inanmaktır. Bilgi kaynağı olarak kabul edilmeyen taklit, mezhepler arasında tartışmalara neden olmuş ve Mu'tezile mezhebinde taklidi iman geçerli kabul edilmemiştir.²⁸

Tahkiki iman, sıhhat noktasında bir delile dayandırıldığından, kelimciler tarafından bilgi-iman çerçevesinde de ele alınıp değerlendirilmiştir.²⁹ Bu anlamda kişilerin akıllarıyla Allah'ı bilip bilemeyecekleri meselesi ihtilaflara neden olmuştur. Felsefi bir yaklaşımla bilgi, süje ve obje arasındaki ilgi, bağ olarak tanımlanmıştır.³⁰ Kelam ilmi açısından değerlendirildiğinde ise “test edilmiş, belli bir denemeden sonra haklı sonuçlarına ulaşılmış inanç”³¹ anlamında kullanılmıştır. Felsefi bir yaklaşım olan bu açıklamanın Kelam ilmi açısından tanımlanması, ‘test edilmiş, haklı kılınmış doğru inanç’³² şeklinde ele alınmıştır. Bu yaklaşım, bilgiyi bir inanç tarzı şeklinde sunarak hem bilginin hem de inancın aynı objelere sahip olduğunu vurgulamak içindir. Bununla beraber bilgi kavramı İslam alimleri tarafından değişik bakış açılarıyla ele alınmıştır.³³ “Bilinen bilginin bize görüldüğü veya ispatlandığı gibi tanınmasıdır” şeklinde tanımlama yapan Bakıllanî, daha çok somut ve objektifliğe dayanmayı öne çıkarırken İbn Fûrek (ö. 406/1015), “muktedir olan kimseye sağlam ve doğru iş yapma imkânı sağlayan bir niteliktir”³⁴ demiştir.

İmanın tanımlamasında yer alan tasdik kelimesi ile tahkik kelimesi arasında bir bağ olduğunu beyan eden kelimciler, bu anlamda tasdik kelimesini, bir şeyi veya bir konuyu

²⁸Ebü'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l hamse* (Kahire: Mektebetu Vehbe,1996), 60.

²⁹Bardak, *Ebü İshâk el-İşferâyînî*, 96-98.

³⁰Hüsameddin Erdem, *Bazı (Sistemik) Felsefe Meseleleri*, (Konya: Hü-Er Yayınları, 1992), 1.

³¹Vecihi Sönmez, “İslam Düşüncesinde Bilgi-İman İlişkisi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005).

³²Sönmez, “İslam Düşüncesinde Bilgi-İman İlişkisi”, 229-247.

³³Sönmez, “İslam Düşüncesinde Bilgi-İman İlişkisi”, 229-247.

³⁴Ebü Bekr Muhammed b. Hasan İbn Fûrek, *Mucerredü Makalati'l Eş'ari* (Beyrut: Dâru'l-Mahrec,1987); Nesefi, *Tebziratu'l-Edille*, 1/10; Cüveyni, *el-İrşâd*, 34; Ebu'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed el-İcî, *el-Mevâkıf ilmi'l-keâm* (İstanbul, 1339), 10.

mutlak doğru ve güvenilecek derecede emin bir şekilde doğrulamak olarak ele almışlardır ki bu tanımlama, tahkik kelimesinin de işaret ettiği mana olarak zikredilmiştir.³⁵

Kelamcılar, örneğin Hücurat suresinde geçen şu ayetleri delil olarak göstermişlerdir: “*Göçebe Araplar, ‘inandık’ dediler. De ki: ‘inanmadınız’ fakat ‘İslam olduk’ deyiniz. Henüz iman kalplerinize girmedir.*”³⁶ Bu ayete göre dil ile ikrar edilen iman tahkik seviyesi, kişinin gerçek manada ve ne dediğini bilerek inanmasına, inandığı şeyleri de gerçek manada bir delile dayandırarak hem aklını hem de kalbini tatmin etmesine bağlamaktadır. Başka bir ayette, “*İnandıktan sonra Allah’a nankörlük eden kalbi imanla yatışmış olduğu halde (inkara) zorlanan değil, fakat küfre göğüs açan (küfürle sevinç duyan) kimselere Allah’tan bir gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır*”³⁷ ifade edilmektedir. Bu ayet ise gerçek manada yani tahkik seviyesindeki iman varlığına icbâri şeylerin zarar vermeyeceğini beyan ederek bir anlamda yüzeysel bir şekilde iman etmekle tahkik ederek iman etme arasındaki farka dikkat çekmiş olmaktadır.

Tasdik kelimesindeki samimi bağlanma ve kalbin itminan bulmasına bağlanan tanımlamalarda içsel bir inanış öne çıkarılmaktadır. Bu nedenle İslam ile iman kavramları arasında fark olarak fiillerle gösterilen ameli imana İslam, içten inanma ve kul ile Allah arasındaki samimi bağ için de iman mefhumu kullanılmıştır. Bundan hareketle İmam Gazzâlî, imanı kalbin bir fiili olarak tanımlamaktadır.³⁸ Kalbin ameli olan bir fiilin insanın iç dünyasında itminan derecesinde yerleşmesi de bir bilgiye ve dayanağa göredir. Bu bağlamda İmam Cüveynî (ö. 478/1085), tasdik kavramını bilgi bağlamında değerlendirirken ancak bilgi ve marifetle iç içe olan iman tahkik seviyesine çıkacağına vurgu yapar.³⁹

5. İnsan Yaşantısına Etkileri Bağlamında Taklidi ve Tahkiki İman

İnsan, sosyal ve psikolojik yönleri olan ve bu anlamda kendisine etki eden içsel duyguları kadar dışarıdan da etkilenen bir yapıya sahiptir. İç duyguları onun doğuştan getirdiği kişilik özelliklerinden izlerle belirginleşirken dışarıdan da etkilenecek ve bu doğal baskıyla şekillenecek bir yapı arz eder. Nitekim Allah Resulü, “Her doğan İslam fitratı üzere

³⁵ İsfahani, *Müfredat*, 595.

³⁶ Hücurât, 49/14.

³⁷ Nahl, 16/106.

³⁸ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeka*, thk. Riyad M. Abdullah (Beirut: Daru'l-Hikme, 1986), 81.

³⁹ Cüveynî, *el-İrşâd*, 397.

doğar, daha sonra anne babaları onları Yahudileştirir, Hıristiyanlaştırır, Mecusileştirir”⁴⁰ buyurarak insanın doğarken bazı hususiyetlerle doğduğuna ve daha sonra çevreleri tarafında değiştirildiğine dikkat çeker. Daha sonra kazanılan bir özellik ve yaşam biçimi olarak iman sahibi olma, Ebû Hanife dışındaki diğer Kelam âlimlerince dışarıdan bir etkiye bağlanmıştır. Bu anlamda bir ilahın varlığının hissedilmesi ve fitratın buna meyletmesi doğuştan bir haslet olarak insanların genlerine bi'l-kuvve derc edilmişken iman sahibi olma ve şartlarıyla beraber mümin sayılma, vahiy tarafından gönderilen talep ve kuralların insana öğretilmesiyle ve öğrenilenlerin kabul edilmesiyle kazanılan bir durum olur. Sahip olunan imanın herkeste aynı etki ve sonucu meydana getirmemesi de kişilerde bulunan imanın tahkiki ve taklidi iman olup olmamasına bağlıdır.

Erdem ve değerleri tespit etmeye yönelik bir araştırmada dünyadaki bazı dinler ve genel felsefi bakış açıları incelemeye tabi tutulmuş ve 200’e yakın fazilet üzerinde yapılan çalışmada bilgelik, ilim, cesaret, sevgi, adalet, maneviyat ve ölçünün ortak erdemler olarak kabul edildiği görülmüştür. Dine ait ya da dinsel bir birikim sonucunda oluşan bu erdemler, son dönem psikolojik çalışmalarda göz önünde bulundurulmuş donelere dönüşmüştür. Freud’çu geleneğin dine karşı başlattığı savaş, yerini dinden yararlanılması gereken bir olgu fikrine bırakmıştır.⁴¹ Özellikle günümüzde içsel dindarlığın yaşandığı çevrelerde elde edilen olumlu iyi oluş ve mutluluk verileri dinin insan ve cemiyet hayatındaki yadsınamaz etkisini ortaya koymuştur. Dinin bu işlevi son zamanlarda hem genel psikoloji hem de pozitif psikoloji tarafından kısmen de olsa tedavi amaçlı kullanımına zemin hazırlamıştır.

İmanın varlık sahasına çıktığı yer olarak din, insan davranışlarına yön veren kutsal ya da doğa üstü güç, birden fazla yaratıcı kavramına dayanan inançlar, semboller ve törenler sistemi⁴² olarak tanımlanır. Dikkat edilirse terimsel anlam verildiğinde dahi iman ve din mefhumlarının insanın kişilik yapısına ve psikolojisine etkisi ayrıca psiko-sosyal hayatına yön verme özelliği dikkat çekmektedir. Gereklilik açısından fazla itiraza uğramamış olan din olgusu, psikoloji bilim sistemlerince mahreç ve kökeni noktasında kritiğe tabi tutulmuştur. Bu minvalde Freud’a göre din, insanlığın er ya da geç kurtulacağı kitlesel bir nevrozdur.⁴³ Buna mukabil kelam alimlerinin dine ve buna bağlı olarak iman etmiş kişiliğe bakışları dinin ve

⁴⁰ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî (256/870), *el-Câmiu’s-sahih*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), Kitabu’t-Tefsîr, (Rûm) 6/20; Ebu’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac Müslim, *el-Camiu’s-sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), Kader, 6/2047.

⁴¹ Michael Utsch, “Pozitif Psikolojiden Güdüler”, çev. Abdülkerim Bahadır, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2008), 171.

⁴² Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009), 37.

⁴³ Sigmund Freud, “Bir Yanılsamanın Geleceği”, *Uygurluk, Din ve Toplum*, çev. Selçuk Budak, (Ankara: Öteki Yayınevi, 1997), 213.

iman etmenin fitriliği doğrudur. Örneğin İmam Eş'arî iman mefhumunu ilk önce kainatın yaratılışındaki kusursuzluğa dikkat çekerek bu yapının bir yaratıcıya duyduğu ihtiyaç ve aynı zamanda bu mükemmel yapının kusursuz yaratılışının tesadüfi sistemden uzaklığı ile beraber ele alır.⁴⁴ Dolayısıyla bu mükemmel düzeni sağlayan Yaratıcı tarafından gönderilen vahiy, bir nevroz olmak yerine söz konusu düzene uyarak yaşayan insanın iki cihan mutluluğuna sebep olacak akıl edilebilir bir durum ve hissedilir bir ihtiyaçtır.

Günümüzde dindarlarda görülen bazı yaşamsal problemlerin, dinin gerçek algısına zarar verdiği bir gerçektir. Halbuki gerek İslam gerekse diğer dinlerde bazı kişi veya grupların din adına bazı cinayet ve suçlarda yer alması, doğrudan dine mal edilmemesi gereken bir konudur. Bu negatif hareketler son dönemlerde İslam adına hareket ettiklerini iddia eden bazı gruplardan sadır olsa da yirmi üç yıllık peygamberliği süresince Allah Resulü'nün ortaya koyduğu ilkelere dayalı örneklik, dinin gerçek anlamda yaşanmasını ve hakiki manada bir imana bağlanılmasını sağlamıştır. Bu durum, diğer semavi dinler için de geçerlidir. Çünkü tahkiki iman ile iman etmiş kişilerin ne dünya ne de ahiret bakımından insanlara zarar verebilecekleri düşünülebilir.

Her ne kadar dindar bir bireyin dine yaklaşımı bu perspektif çerçevesinde seyretse de tarihi süreçte Haçlı seferleri, Engizisyon, Ortadoğu'da Müslümanlar ile Yahudiler arasındaki çatışmalar, Hindistan'daki Hindu-Müslüman gerilimi, İrlanda'daki Katolik-Protestan çatışmaları, eski Yugoslavya, Doğu Timur, Lübnan ve Rusya'daki din temelli çatışmalar, kürtaj karşıtı Hıristiyan grupların sağlık çalışanlarına yönelik şiddet davranışları, dinin insana ve sosyal gruplar arasında mutluluktan çok acı getirdiği⁴⁵ tezinin öne sürülmesine sebep olmuştur. Özellikle son dönemlerde din adına meydana gelen toplu intiharlar, canlı bomba saldırılarıyla masum insanların öldürülmesi, Amerika'daki bazı sapkın tarikatların dehşet saçması, 11 Eylül saldırıları ve sonrasında buna bağlanarak yaşatılanlar, İsrail'in Filistin halkını yerlerinden zorla çıkararak "vaadedilmiş topraklar" bahanesiyle türlü sıkıntılara ve ölümlere sürüklemesi, genel anlamda dinin ulusal ve uluslararası ilişkilerde negatif etkisi olarak zikredilebilir. Ama bu durumu semavî dinlerin asıl membana bağlamak ve bu yolla din karşıtı fraksiyonlara yer açmak bilimsel insafın kabul edebileceği bir durum değildir. Çünkü hayattayken Allah Resulü, sahip olduğu iman duyguları çerçevesinde hareket etmiş,

⁴⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 280.

⁴⁵ Israela Silberman, *Dinî Şiddet Terörizm ve Barış*, çev. Halil Aydınalp - Habibe Gülsüm Müftüler, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2013), 467.

haksız yere insanlara, doğaya, hayvanlara ve diğer canlılara zarar verilmesine izin vermemiştir.

İman sahibi olduklarını iddia ettiği halde bu imanın gereğini yerine getirmeyen taklidi iman sahibi insanları tekrar iman etmeye çağıran Kur'an, bir taraftan hakiki iman sahiplerinin özelliklerini farklı ayetlerde övgüyle sıralarken,⁴⁶ diğer taraftan imani derinliklerini ve derecelerini tahkik seviyesine çıkarma adına onlarca yerde iman etmiş bireyleri akletmeye, tedebbüre, tefekkür ve tezekküre davet etmektedir.⁴⁷

Bu yaklaşım, Kur'an'ın kendi iç sistematüğinde mevcuttur ki Kur'an, insanların inanması için sadece duygusal bir bağdan yola çıkarak onları bir emri vaki ile karşı karşıya bırakmaz. Bunun yerine akla yatan ve muhatabı ikna edici bir üslup ortaya koyarak onlara mantıklı önerme ve gerekçeler sunar. Bu anlamda Kur'an, kendi sistemi içinde sadece aklileştirme ve suni bir inandırma yoluna da başvurmaz. Bunun yerine epistemik bir çerçeve içinde müspet, faal, aksiyoner ve eleştiren bir akıl önerisinde bulunur. Yani Kur'an'ın muhatap olarak aldığı akıl, olaylara akli kılıflar arayan akıldan öte aksiyoner bir akıldır. Bu yaklaşımdan yola çıkarak denilebilir ki Kur'an'da "inanç esaslarının akli altyapılarının bulunduğu ve bunlara inanmakla sorumlu tutulan insanların da en azından inanmasını etkileyecek rasyonel yeteneğinin olduğu ve bunu kullanmasının istendiği anlaşılmaktadır."⁴⁸

Kur'an imanın gerekliliği üzerinde ısrarla dururken bazı ayetlerde de hem fert hem de toplum bazında gerek inançsızlığın ve gerekse de inancı gereği gibi yaşamıyor olmanın insanlığı sürüklediği çıkmazlara dikkat çeker. Bu anlamda Kur'an şirki, mürekkebe cehalet olarak nitelerken aynı zamanda ilmin, akletmenin ve buna bağlı olarak içselleştirerek sahip olunan tahkik seviyesindeki imanın fazilet boyutuna dikkat çeker. Nitekim Kur'an, iman bilincine varamayanları hayvanlardan daha aşağı derecede bulunan varlıklar olarak

⁴⁶ Mü'minlerin Kur'an'da anlatılan bazı özellikleri için bkz. "Yolda kalmışlara yardım ederler." (Bakara-17), "Kafirlerle karşı sert, birbirlerine karşı merhametlidir". (Fetih, 29); "İnsanların kusurlarını affederler." (Âl-i İmran, 135); "Yalnızca Allah'a dayanıp güvenirlere." (Tevbe, 20); "(Savaş kaçınılmaz olduğunda) Kâfirler ile Allah yolunda savaşılır." (Âl-i İmran, 28); "Darlıkta da bollukta da infak ederler. (Âl-i İmran, 133); "Kızdıkları zaman öfkelerini yenerler. (Âl-i İmran, 133); "Başkalarının ilahlarına sövmezler. (En'am, 108)"; "Haksız yere bir cana kıymazlar. (En'am, 151)"; "Allah'ın ayetlerini az bir pahaya satmazlar". (Âl-i İmran, 199); "Zinaya asla yaklaşmazlar". (Mü'minun, 5).

⁴⁷ İnsanları akletmeye çağıran bazı ayetler: "Göklerde ve yeryüzünde nice ayetler vardır ki (henüz iman etmemiş olanlar) onlara yüz çevirerek geçip giderler (onlar üzerinde düşünmez ve onlardan ibret almazlar)"(Yusuf, 12/155); "Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?" (Ğaşiye, 88/17); "İman edenlerle karşılaştıkları zaman: "İman ettik." derler. Kendi aralarında baş başa kaldıklarında ise şöyle derler: "Ne diye Allah'ın size açtığı sırlarınızı onlara anlatıyorsunuz? Allah katında aleyhinize delil olarak kullansınlar diye mi? Akletmez misiniz?" (Bakara, 2/76); "Onlara: "Allah'ın indirdiğine uyun." denildiği zaman: "(Hayır,) bilakis biz, babalarımızı üzerine bulduğumuz (ve alıştığımız âdetlerimize) uyarız." derler. Babaları hiçbir şey akletmemiş ve doğru yolu bulamamış olsalar bile mi (onların yoluna uyacaklar)? (Bakara, 2/170).

⁴⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, 96.

nitelendirir.⁴⁹ Kur'an'ın bu üslubu, iman kavramının tahkik boyutunun ne anlama geldiği noktasında bir ipucu sunmaktadır. Buna göre iman mefhumunu dayanaklarla içselleştiren kişi için Kur'an, akıl-vahiy dengesi içinde bir yol çizmektedir ki bu da taklidi iman gibi olaylar karşısında dayanaksız kalarak yıkılmaması anlamına gelir. Zira tahkiki iman, kişinin akli ve nakli dayanaklarla hem aklına hem de nefesine ispat ettiği imandır ki bu iman herhangi bir zorluk ve icbar altında reddedilse bile gerçekte var olan ve zorluk karşısında dil ile inkar edilse bile zail olmayan imandır.⁵⁰

Benzer bir yaklaşım ortaya koyan İmam Eş'arî, imanın tahkik boyutunu epistemoloji ile ilintili olarak değerlendirmektedir. Bu anlamda duyuları bilgi edinme aracı olarak benimser ve bu yolla edinilen vahyî bilgileri, yani metafizik aleme ait bilgileri doğru kabul eder. Eş'arî, aklın bilgi kaynağı olarak kabul edilmesine olumlu yaklaşmanın yanı sıra diğer kelimelerin bilginin kaynağı olarak kabul ettikleri üç temel unsuru daha kaynak olarak dile getirir. Bu üç unsur; havas, haber ve nazardır. Yani Eş'arî, iman mevzusu dahil birçok mevzu için sadece dinî kaynakları ve nasları bilgi kaynağı olarak ele almaz. Ona göre bunların dışında bilinmesi gerekli olan şeyler gibi iman edilmesi gerekli olan şeylerin temellendirilmesi ve tam itmi'nan oluşması, tahkik seviyesine çıkması mezkur yollarla da bilinebilecek ve gerçekleştirilecek bir yapıya sahiptir.⁵¹ Teftazanî, mahiyetleri farklı olmakla beraber iman ile bilginin benzer özellikler sergilediklerine dikkat çeker. Bu anlamda hakiki manada inanmak olan tahkiki iman, akla ihtiyaç duyduğu gibi aklın yol bulması ve aydınlanması da imanın gereği ve konusu olan metafizik bilgilerle mümkündür.⁵²

Tahkiki imana yapılan vurgu, Kur'an'ın öne çıkardığı sıratı müstakim ile de alakalıdır ki bu bağlam, aynı zamanda süflî karakter ile ulvi karakter arasındaki farkı ortaya koyan etkenlere yön verir. Nitekim Kur'an, Tîn suresinde insanların 'ahsen-i takvim'⁵³ yani yaratılışın en üst seviyesinde yaratıldıklarına vurgu yapar. Bu anlamda İslam alimleri, buradaki ahsen-i takvimi/en güzel biçimi, Yüce Yaratıcı tarafından verilen hem şekil, fizik hem de ruhsal güzellik olarak algılamışlardır ki bu fiziksel ve ruhsal güzelliğin en mükemmel biçimde insan doğasına yerleştirildiğinden bahsedilmiştir. Buradaki güzelliğin sebebini de

⁴⁹ Bazı örnek ayetler için bkz.: Bakara, 2/44; Nisâ, 4/135; Enfâl, 8/22, 121; Yûnus, 10/36, 43, 66; Tâhâ, 20/16; Enbiyâ, 21/66-67; Furkân, 25/43-44; Kasas, 28/50, 60; Sâd, 38/26; Zümer, 39/17-18; Câsiye, 45/23.

⁵⁰ Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1992), 214; İbrahim Agâh Çubukçu, *İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri* (Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları), 84.

⁵¹ İbn Fûrek, *Mücerred*, 17.

⁵² Sa'duddin Mes'ud b. Fahrudin Ömer b. Burhaniddin Abdulah el-Herevi et-Taftazânî, nşr. Abdurrahman Umeyre, *Şerhu'l-mekâsîd*, (Beyrut, 1989) 1/262.

⁵³ Tîn, 90/4.

Kur'an'da belirtildiği üzere yüce Allah'ın insanı kendi kudret eliyle yoğurmasına⁵⁴ bağlayan İslam alimleri bu anlamda insanı Allah'ın en güzel mahluku ve en kıymetli sanatı olarak nitelendirmişlerdir. Zira insan, diğer yaratılmışlardan farklı olarak akleden, irade sahibi, konuşan, işiten, dinleyen, gören, düşünüp tedbir alan, hikmetle hareket eden bir varlıktır. Bu vasıflar, Allah'ın zatına ait sıfatların insan üzerindeki yansımalarıdır.

Ahsen-i takvim hakikatini kâmil insan ufkuna koyan Kur'an, Tin suresinde devam eden ayetlerde iman mefhumuna işarette bulunarak mükemmel yaratılmış insanın iman etmemesi ve iman gereğini yerine getirmemesi durumunda gerekçe ve sonucunu açık bir şekilde imana bağlayarak 'Esfel-i Safilin' derecesine düşeceğine, dikkat çeker. "*Sonra onu aşağıların aşağısına (esfelu's-Sâfilin) indirdik.*"⁵⁵ Bu ayet, bir noktada meleklerden daha üstün derecede yaratılan insanın hayvanlardan bile aşağı bir seviyeye düşebileceği ihtimaline dikkat çekerken, sonraki ayette ise bu tedenninin gerekçe ve sebebinin iman/imansızlık olduğunu açıkça beyan etmektedir: "*Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar başka; onlar için kesintisiz bir ödül vardır.*"⁵⁶

Kur'an'ın vurguladığı ve insanı kemal seviyesine çıkaran iman, en yüksek perdeden Mu'tezilî alimler tarafından dile getirilmiştir.⁵⁷ Bu anlamda Mu'tezile, iman eden kişide iman hakikat ve künhüne vakıf olma şartı arar. Onun içindir ki Mu'tezile taklidi iman, "*bir delil ve hüccet istemeksizin başkasının sözünü, boynuna tasma takar gibi, kabul etmektir.*"⁵⁸ diyerek küçümser ve kendi kitaplarında değindikleri gibi taklidi, bir bilgi edinme yolu olarak kabul etmezler. Bundan dolayı da taklidi iman insanı bir yarar sağlayamayacağı görüşünü savunurlar. Buna karşın Haşviyye gibi bazı mezhepler din ve iman etme konusunda etken olan durumun insanın içinde bulunduğu toplum, cemiyet, fırka, anne-baba, çevre vb. olduğunu ve bunları taklid ederek varılan iman vücutiyet gerektiren iman etme şartını karşıladığını ileri sürmüşlerdir.⁵⁹ Genel de Haşviyye ve Ta'limiyye dışındaki mezhepler taklidi iman yerine tahkiki iman gerekli şartları karşıladığına hükmederken, çoğu ehl-i sünnet alimi, taklidi iman da geçerli bir iman olarak kabul etmişlerdir.

⁵⁴ Sâd, 38/72, 75.

⁵⁵ Tin, 90/5.

⁵⁶ Tin, 90/6.

⁵⁷ Bkz. Ahmet Bardak, "Mu'tezile'nin İnanç Müdafaası", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2021), 35-56.

⁵⁸ Kadı Abdilcebâr, *Şerhu'l-usûli'l hamse*, 63.

⁵⁹ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzalî, *el-Mustasfa*, trc. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yay. 1994), 371.

İnsanın kişiliğinin oluşumuna etkisi bakımından tahkiki iman, daha çok Kur'an ayetlerinde öne çıkarılmıştır ki bu mevzu, çoğu yerde Mü'min'in vasıfları halinde ele alınmıştır. Taklidi iman mertebesinde bulunan bir insanın nifaka düşme ihtimali daha yüksektir ki Kur'an, imanlarını tahkik seviyesine çıkarmayan bedevileri uyarmakta ve onların henüz iman etmediklerini, bunun yerine teslim olduklarını haber vermektedir. *“Bedeviler, ‘İman ettik’ dediler. Şunu söyle: ‘Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz. Bununla beraber Allah’a ve resulüne itaat ederseniz yaptığınız hiçbir şeyi boşa çıkarmaz; Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir.”*⁶⁰ Burada tahkik seviyesinde iman etmemiş kişiler, ‘İslam olmuşlar’ olarak zikredilip hakiki manada bir iman dairesi içinde zikredilmemişlerdir. Buna mukabil iman edenler, bir taraftan her iki cihanda saadetle müjdelenirken diğer taraftan da iman edenlerin imanlarını tahkik seviyesine çıkarmaları emredilmiştir: *“Ey iman edenler! Allah’a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr eden kimse iyice sapmıştır.”*⁶¹

“Ey iman edenler! iman edin” cümlesinde iman edenler yeniden iman etmeye davet edilmektedirler. ‘Ey iman edenler’ ifadesiyle iman ettikleri kabul edilen insanların yeniden imana davet edilmelerinde bir çelişki bulunmadığını göstermek için tefsirciler tarafından “Çağrıda ki maksat ve muhatap dışı karşı inanmış gibi görünen münafıklardır”, “İkinci iman çağrısı, imana devam çağrısıdır” ve “İnananlar kâmil mânada bir imana çağırılmaktadır” gibi çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Biz âyeti şöyle anlıyoruz: Hak-bâtıl bütün dinlerde bir inanç şekli ve konusu vardır. Dinsizlik ve tanrıtanımazlık da bir çeşit inançtır. İnançın şeklini ve konusunu doğru olarak belirleyebilmek için akla aykırı olmamakla beraber akli aşan bir bilgi kaynağına ihtiyaç bulunduğu ortadadır. Bu bilgi kaynağı (Allah’tan gelen vahiy) muteber bir iman nitelik ve niceliğini açıklamakta; inanmak isteyen, imana meyleden, kendisine ait bilgilenme ve bir kanaate ulaşma kapasitesini kullandıktan sonra imana karar veren kimselerin, bu manada iman edenlerin nelere, nasıl inanmaları gerektiğini bildirmekte ve bu anlamda “iman edin” demektedir. Ayete göre Kur’an-ı Kerîm geldikten sonra yeryüzünde yaşayan ve iman etmek isteyen kimseler Allah’a, meleklerle, Kur’an-ı Kerîm’e ve ondan önce gönderilen kitaplara (geldikleri gibi kalmamış ve korunmamış olsalar bile), son peygamber Muhammed Mustafa’ya ve ondan önce gönderilen peygamberlere, ahiret gününe iman etmek durumundadırlar. Özetle bunların tekine bile inanmayan kimselerin imanı muteber değildir,

⁶⁰ Hücürat, 49/14.

⁶¹ Nisa, 5/136.

bunlardan birini bile inkâr eden kimse “doğru, hak, geçerli, kurtarıcı” imana kavuşmamış olduğu gibi hak dinden de sapmış sayılır.”⁶²

Tahkiki imanın mü’min kişilik üzerindeki en büyük etkisi, nefsi arzulara ve dünyevi isteklere karşı imani bir direnç sağlayarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim Kur’an’ın bahsettiği mü’min kişi, değişik vasıflarla övülmektedir. Bu anlamda Müminlerin özellikleri olarak onlarca madde sayılmaktadır. Bunlardan bazı örnekler olarak şunlar zikredilebilir: “Allah’ın adı anıldığında kalpleri ürperir”. (Enfal, 2) “Yoksulluk yüzünden evlatlarını öldürmezler.” (En’am, 151); “Yeminlerini hiçbir zaman bozmazlar.” (Nahl, 91); “Adaklarını yerine getirirler.” (İnsan, 7); “Allah’ın ahdini yerine getirirler, anlaşmayı bozmazlar.” (Ra’d, 20); “Yakınlarına (akrabalarına) yardım ederler”, “Yolda kalmışlara ve hastalara yardım ederler”, “Yoksullara ve esir düşenlere yardım ederler”, “Zorda, darda ve savaş anlarında sabrederler.” (Bakara, 177); “İnsanlara iyiyi emreder, onları kötülükten de alıkoyarlar.” (Enfal, 71). Bu vasıflar, her ne kadar tahkiki ve taklidi iman noktasında net ayırmalar ortaya koymasa da Kur’an’ın diğer bazı ayetlerinde geçen ve daha önce değindiğimiz “İslam ile İman” arasındaki farkı ortaya koyan ayetlerle yukarıda müminlerin vasıfları adı altında verdiğimiz ayet örneklerinin tahkiki imanı kapsadığı düşüncesini öne çıkartmaktadır. Bu bağlamda tahkiki iman, Mümin açısından hayata anlam kazandırma işlevi ve kendisine bahşedilen imanın anlamını idrak eden kişi noktasında ön plana çıkmaktadır.

Nitekim hayata ait anlamın tartışıldığı ortamlarda din ve dinî inanç göz ardı edilemez bir öneme sahiptir. Bu manada din, insanlar arasında değer ve kabul açısından farklılıklar gösterse de birçok insanın küresel anlam arayışının en merkezi noktasını işgal eder.⁶³ Nitekim dinin ortaya çıkmasına neden olan şeyin ‘anlam ihtiyacı mı’ olduğu yoksa ‘din mi anlam ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır’ noktasında tartışmalar süregelmiştir. Sonuç her ne olursa olsun imanın bireylerin vicdanlarındaki yeri toplumsal vicdana da etki edecek seviyededir. Bundan dolayıdır ki dinî anlam sistemlerine duyulan güven, seküler anlam sistemleriyle karşılaştırıldığında daha yüksek düzeyde huzur ve mutluluk vermektedir. Bu da dinin dolayısıyla imanın daha kuşatıcı, daha hoşgörülü ve varoluşsal anlamda daha tatmin edici olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁴

Psikologlar ve din bilginleri, insana pozitif manada etki eden iman’ın mahiyeti üzerinde durarak, iman ettim diyen ve dindar görünen her kişinin bu iman ve dindarlığından

⁶² Hayreddin Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000), 2/160-161.

⁶³ Crystal L. Park - Raymond F. Paloutzian, *Din ve Maneviyat Psikolojisi*, çev. İhsan Çapçioğlu, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2013), 29.

⁶⁴ Park, *Din ve Maneviyat Psikolojisi*, 29.

dolayı bir haz duyduğunu kabul etmezler. Zira onlara göre dindarlık ve inanç genel manada iki kısma ayrılır: İçsel dindarlık/inanç ve dışsal dindarlık/inanç. Bu yaklaşıma göre görüntüde dindar ve inançlı görünen bireyler ana amaçları seküler dünyaya ait menfaatlere ulaşmak olduğu için sürekli bir tedirginlik içindedir ve bundan dolayı asla istedikleri düzeyde bir iç huzura kavuşamamaktadır. Buna karşın içsel dindarlığa sahip olan bireylerin amacı dünya metandan çok ahirete ait kazanımlardır. Bu nedenle onların kişilikleri imanlarının etkisiyle daha huzurlu ve daha pozitif bir döngüye sahip olabilmektedir.⁶⁵

İnsan psikolojisi üzerinde çalışmalar yürüten bilim insanları, dindarlık ve iman mefhumunun taklid ve tahkik boyutunu daha çok içsel ve dışsal dindarlık şeklinde bir ayırımı tabi tutmuşlardır ki bu çalışmalar ve deneyler, tahkik seviyesinde bir imana sahip olan insanların bu imanlarının kendi karakterlerine etki ettiğini beyan etmişleridir. Nitekim psikologların bu yaklaşımlarını teyit eden Kur'an, "*Öyle insanlar da vardır ki "Allah'a ve âhiret gününe inandık."* derler; oysa iman etmemişlerdir"⁶⁶ şeklinde bu duruma işaret etmektedir. Başka bir ayette de Yüce Allah, "*...Senden izin isteyenler hakikaten Allah'a ve Resulüne gerçekten iman edenlerdir...*"⁶⁷ "gerçekten îman edenler" ifadesi, Hz. Davud'a intikal eden bir dava vesilesiyle karar veren Hz. Davud'un bir sözü olarak ayette yer alır. Kur'an yorumcularının 'aralarında mal ilişkisi bulunanların bu tür ihtilâflara düşmelerine sık rastlanır, ancak inanmış, erdemli ve iyi işler yapmaya kendilerini adanmış olanlar böylesi anlaşmazlıklara düşmekten kendilerini koruyabilirler'⁶⁸ şeklinde açıklama yapmaları da göstermektedir ki Kur'an da 'taklidi imana' sahip bireyler yanında 'tahkiki imana' sahip bireylerin varlığına vurgu söz konusudur. Öyle ki bireylerde var olan imana ait bu yaklaşım ve iltisak onların dünya hayatına ait bakış açılarına da etki eder.

Psikologların ele aldıkları içsel ve dışsal dindarlığa paralel bir yorum getiren Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942), "muhlas", sırf Allah'a itaat için seçilmiş, lekesiz demektir. "İm"ın kesri ile "muhlis" de dini yalnızca Allah'a tahsis eden dindar ve yalnızca Allah rızasını gözeten ihlaslı kimse demektir ki, burada her iki şekilde de kıraat mevcuttur'. Bu kavram, iman edip imanlarını tahkik derecesinde yaşayanlar ile taklid seviyesinde bırakanlar arasındaki farkı da ortaya koymaktadır.⁶⁹

Bu çerçevede inancın insanın pozitif duygu durumuna etkisi ve kişinin deneyimlediği inançtaki samimiyeti büyük bir etkiye sahiptir. Bağlandığı kutsala tahkiki manada inanma

⁶⁵ Katte Haferon - IlonaBoniwel, *Pozitif Psikoloji Kuram Araştırma ve Uygulamalar*, çev. ed. Tayfun Doğan (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 162.

⁶⁶ Bakara, 2/8.

⁶⁷ Sad, 38/24.

⁶⁸ Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, Sad 38/24.

⁶⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Yayınları, 2001), 4/362.

soyut konular içerisinde yer alsada kişiye güveni sağlamayı kolaylaştırmaktadır. Kur'an bir taraftan müminlerin özelliklerini beyan ederken diğer taraftan iman edilen Yüce Allah'ın vasıflarını beyan etmektedir. Bu ayetlerden bazıları, 'her şeye gücü yeten (Bakara, 2/7, 109, 148); her şeyi bilen (Maide, 5/76, 109), sınırsız bir güce sahip olan (Bakara, 2/165), kişiyi işiten (İsra, 17/1), kişilerin içinden geçenleri bilen (Nisa, 4/35) gibi vasıflardır. Bu vasıflarla anlatılan Yüce bir Yaratıcının varlığına inanan kişi, ruhunu zihinsel bir sığınağa yerleştirir ve bununla güç kazanır. Çünkü bireyin 'beni sınırsız güce sahip biri koruyor' düşüncesine sahip olması onu en sıkıntılı durumlarda bile teselli eder, ona dayanma gücü ve güven verir.⁷⁰ Din, bireye teselli ve güven vererek onu zor zamanlarda bile ayakta tutar ve pozitif enerji verir. Nitekim Kur'an bu gücün inananlarla beraber olduğunu da beyan etmektedir: "*İnsanlar içinde İbrâhim'e en yakın olanlar, ona tâbi olanlar, bu Peygamber ve iman edenlerdir. Allah müminlerin dostudur.*"⁷¹

Dindarlık ve inanç sahibi olmanın öznel iyi oluşa etkisi yapılan çalışmalarla da kanıtlanmıştır. Özellikle psikolog Edward Diener'in (1946-2021) tespitlerine göre maneviyat sahibi olma bu maneviyatı gerçek üstü (tahkik) seviyede yaşayan kişilerin öznel iyi oluşlarında pozitif bir etkiye sahiptir. Bu manada iman ve maneviyat sahibi insanların iyilik hal düzeyleri aynı konumda bulunan ama maneviyatları düşük (taklit) seviyedekilere karşın daha yüksektir. Yine Amerika'da yapılan bir çalışmaya göre, ahiret inancı, dua etme, dinsel tören gibi herhangi bir dini kimlik veya inanca sahip olan ve kendilerini dinî bir dairenin içinde sayan ve burada derinleşen bireylerin mutluluk puanları diğerlerine göre daha yüksek çıkmıştır.⁷²

Sonuç

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki varlıklar içerisinde en mükemmel (ahsen-i takvim) kıvamda yaratılan ve gerekli nimetlerle (akıl, göz, kulak, dil vb.) donatılan insan İlahi davete muhatap kılınmış, iman etmeye davet edilmiş ve imtihana tabi tutulmuştur.⁷³ Karşı karşıya olduğu bu imtihanda başarıya ulaşması için bir taraftan akıl, kulak, göz gibi duyma, görme, düşünme, akletme, anlama ve anlamlandırma vasıtalarıyla donatılmış diğer taraftan akla yardımcı olmak, ışık tutmak ve yol göstermek amacıyla peygamberler gönderilerek ve ilahi kitaplar indirilerek desteklenmiştir. Gerek fitratına/yaratılışına derc edilen iç dinamiklerle donatılan ve gerekse ilahi rahmet ve merhametin bir tezahürü olan dış dinamiklerle

⁷⁰ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi ve Bilim* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 22.

⁷¹ Âl-i İmran, 3/68.

⁷² Haferon, *Pozitif Psikoloji*, 127.

⁷³ İnsan, 76/1-3; Abese, 80/20.

desteklenen insan, kendisini belli bir amaca dönük olarak yaratan, yaşatan, insan kılan Rabbini bulmak, onu layıkıyla bilmek ve yaradılış amacına uygun davranmak sorumluluğuyla karşı karşıyadır. Bu sorumluluk hem insan fitratının bir gereği hem de ilahi davete muhatap olmanın bir sonucu olarak Allah'ı olması gerektiği şekilde bilmek, tanımak, iman etmek ve iman etmenin gereklerini yerine getirmektir. İlk insan ve ilk peygamberin şahsı ve ümmetiyle başlayan bu serüven son peygamber ve son ümmetle de kıyamete kadar devam edecektir.

Vasat yani mu'tedil bir ümmet kılınan İslam ümmetinin fertleri bu i'tidal istikametlerini kendilerine vahyedilen ilahî emirlere gereği gibi (tahkiki bir şekilde) iman etmek ve mucibince yaşamakla ortaya koyabilmekte ve koruyabilmektedir. Bu durum, mü'min kişiyi bir taraftan ilahi emirler kaşısında mahcubiyetten ve negatif sorumluluktan kurtarıırken, diğer taraftan inandığı ve inancını hayatına tatbik ettiği kadarıyla iç ve dış huzura ulaşmasına vesile olmaktadır.

Kendisini yaratan Rabbini her şeyden önce layıkıyla bilmek ve ona hakiki manada iman etmekle mükellef olan insan, bu iman durumunu yüzeysel bir seviyede tutar ve gerekenleri geçiştirip ihmal ederse imanın hedeflediği gerçek mü'min'in kişilik yapısına ve tatmin seviyesine ulaşamaz. Aynı zamanda taklidi iman sahipleri, kendilerine telkin edilen ve nefse daha makul ve mantıklı gibi görünen lüzumsuz ve malayani şeylerin peşinden giderlerse hidayet yolundan sapabilirler. Buna karşın imanlarını tahkik seviyesine çıkaranlar ve bu imanı gereği gibi yaşayanlar, en çetin şartlarda bile içselleştirdikleri inanç/iman üzerinde sağlam durmakta ve daha dengeli, huzurlu bir iç dünyaya sahip olabilmektedirler. Kısacası hakiki manada ilahi kurallar bütününe inanmış bireyler, gereği gibi yaşamakla karakter ve yaşamlarında bunun etkisini görmekte ve pratik sonuçlarını ortaya koyabilmektedirler. Buna karşın taklidi ve yüzeysel bir inanca sahip bireyler ise son derece değişken ve edilgen pasif/silik kişilikler sergileyerek farklı zaman ve durumlarda maruz kaldıkları âmiller nedeniyle çelişik ve yanlış tutum ve kabuller sergileyebilmektedirler.

Kaynakça

- Âmidî, Ebu'l-Hasen Seyfuddîn Ali b. Muhammed (ö.631/1233). *Ebkâru'l-efkâr fi usûli'd-dîn*. nşr. Ahmed Muhammed Mehdî. Kahire, 2002.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir, 1990.
- Bağdadî, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir (ö.429/1037). *el-Fark beyne'l-fırak*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Bakıllânî, Ebûbekir Muhammed b. Tayyib (ö.403/1013). *et-Temhîd*. nşr. İmaduddin Ahmed Haydar. Beyrut, 1987.
- Bardak, Ahmet. *Ebû İshâk el-İsferâyînî Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Bardak, Ahmet. “Mu'tezile'nin İnanç Müdafaası”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2021), 31-58.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870). *el-Câmiu's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd (ö.400/1009). *es-Sihah fi'l-Luğa*. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1979.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif (ö.816/1413). *Kitâbü't-ta'rifat*. thk. Abdülmuîn Hunefi. Kahire: Dâru'r-Reşâd, 1991.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâli Abdulmelik b. Abdullah (ö.478/1085). *Kitabu'l-irşâd*, Kahire, 1950.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâli Abdulmelik b. Abdullah. *Akîdetu'n-Nizâmiyye*. Kahire, 1948.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâli Abdulmelik b. Abdullah. *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*. İskenderiye, 1969.
- Ebu Hanife, Numan b. Sabit. *el-Fıkhu'l-ekber*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1981.
- Emin, Ahmed (1886-1954). *Fecru'l-İslâm*. Kahire: Dâru'l-Kelimât, 1955.
- Erdem, Hüsameddin. *Bazı (Sistematik) Felsefe Meseleleri*. Konya: Hü-Er Yayınları, 1992.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail (ö.324/935). *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*. nşr. Helmut Ritter. Wiesbaden, 1980.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail. *Kitâbu'l-lüma'*. Kahire: 1965.
- Fazlurrahman, Malik (1919-1988). *İslâm*. çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1993.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tahir Muhammed b. Yakub (ö.817/1415). *el-Kâmûsu'l-muhît ve'l-kâbesu'l-vesît fi'l-lüğa*. Mısır, 1441.

- Freud, Sigmund (1856-1939). “Bir Yanılsamanın Geleceği”. *Uygarlık, Din ve Toplum*. çev. Selçuk Budak. Ankara: Öteki Yayınevi, 1997.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed (ö.505/1111). *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. nşr. İbrahim Agah Çubukçu - Hüseyin Atay. Ankara, 1962.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfa*. trc. Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayınları, 1994.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*. thk. Riyad Mustafa Abdullah. Beyrut: Daru'l-Hikme, 1986.
- Haferon, Katte – Ilona Boniwell. *Pozitif Psikoloji Kuram, Araştırma ve Uygulamalar*. çev. ed. Tayfun Doğan. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen (ö.406/1015). *Mucerredü makalati'l-Eş'arî*. Beyrut: Dâru'l-Mahrec, 1987.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed (ö.456/1064). *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. A. M. Şakir. Kahire: Matbaatu's-Saade, 1928.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem (ö.711/1311). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut, 1970.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takiyyuddin Ahmed b. Abdülhalim (ö.728/1328). *el-İman*. Dımaşk: Mektebetu'l-İslami, 1401 (*İman Üzerine*, çev. Salih Uçan İstanbul: Pınar Yayınları, 1985).
- İcî, Ebu'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed (ö.756/1355). *el-Mevâkıf fi ilmi'l-keâm*. İstanbul, 1339.
- Kâdî Abdulcabbar, Ebü'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed (ö.415/1025). *Şerhu'l-usûli'l hamse*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1996.
- Karaman, Hayreddin ve dğr. *Kur'an Yolu Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Maturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmûd (ö.333/944). *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*. nşr. İbrahim Avadayn. Kahire, 1971.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac (ö.261/875). *el-Câmiu's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid (ö.508/1115). *Tabsiratu'l-edille fi usûli'd-din*. nşr. Claude Seleme. Dımeşk, 1990.
- Park, Crystal L. – Paloutzian, Raymond F. *Din ve Maneviyat Psikolojisi*. çev. İhsan Çapçioğlu. Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.
- Râğıp el-İsfehânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed (ö.V./XI. yüzyılın ilk çeyreği). *el-Müfredat*. Beyrut: Daru's-Şamiye, 1992.

- Silberman, Israela. *Dinî Şiddet Terörizm ve Barış*. çev. Halil Aydınalp - Habibe Gülsüm Müftüler. Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sönmez, Vecihi. “İslam Düşüncesinde Bilgi-İman İlişkisi”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005), 229-247.
- Şehristanî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (ö.548/1153). *el-Milel ve'n-nihal*. nşr. M. Seyyid Kilanî. Kahire, 1961.
- Taftazanî, Sa'duddin Mes'ud b. Fahreddin (ö. 792/1390). *Şerhu'l-akaid*. trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Taftazânî, Sa'duddin Mes'ud b. Fahreddin. *Şerhu'l-mekâsîd*. nşr. Abdurrahman Umeyre. Beyrut, 1989.
- Tarhan, Nevzat. *İnanç Psikolojisi ve Bilim*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Utsch, Michael. “Pozitif Psikolojiden Güdüler”. çev. Abdülkerim Bahadır. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2008), 169-180.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim Yayınları, 2001.
- Yücedoğru, Tevfik. “Mukallidin İmanı”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2005), 19-40.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer (ö.538/1144). *el- Minhâc fî usûli'd-dîn*. nşr. U. Murat Kılavuz - A. İskender Sarıca. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.